

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Вікторова Поліна Євгенівна

Методичні рекомендації

**ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ ДО РОЗВИТКУ
СФЕРИ ПОЧУТТІВ УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ВАЛЬДОРФСЬКОЇ
ПЕДАГОГІКИ**

Полтава, 2022

Вікторова П. Є. Вікторова П. Є. Підготовка вчителів трудового навчання до розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів засобами вальдорфської педагогіки : методичні рекомендації. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 28 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. Змістова характеристика поняття «розвиток сфери почуттів особистості учня»	5
2. Вальдорфська педагогіка як засіб розвитку сфери почуттів учнів на уроках трудового навчання	9
3. Діагностика розвитку сфери почуттів учнів у процесі трудового навчання.....	14
4. Особливості розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів засобами вальдорфської педагогіки в трудовому навчанні	19
ВИСНОВКИ.....	24
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	26

ВСТУП

Освіта як процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії учителя і учня забезпечує оволодіння соціально-значущим досвідом та чуттєво-ціннісними формами духовно-практичного освоєння світу, виховує культуру мислення та почуттів. На формування почуття (совісті) спрямоване моральне виховання людини. Будучи одним із центрів виховного впливу почуття людини виступають основою для визначення її поведінки. Тому, вітчизняною психолого-педагогічною наукою одним з першочергових завдань визначається необхідність формування у сучасної учнівської молоді почуття власної гідності, поваги до права людини, відданості демократичним цінностям та толерантності.

Державним стандартом базової середньої освіти (2020 р.) та Програмою для загальноосвітніх навчальних закладів із трудового навчання учнів 5–9 класів передбачено формування в учнів здатності до ефективного вираження почуттів в усній та письмовій формі з опорою на норми спілкування та особливості міжкультурної комунікації. Культурна компетентність учнів у технологічній освітній галузі виявляється в умінні виражати власні ідеї, досвід і почуття через виготовлення виробів, зокрема творів декоративно-ужиткового мистецтва та його популяризацію.

Сучасні інноваційні системи, технології та моделі трудового навчання в школі все більше звертаються до ідей гуманістичної педагогіки, однією з яких є втілення ідеї «вільного виховання», що розглядається як система саморозвитку та самопізнання індивідуальності у партнерстві з учителем. Такий погляд на людину ми знаходимо в антропософському філософському вченні (різновиду теософії) Р. Штайнера. Заснована ним на початку ХХ століття вальдорфська педагогіка спирається на подвійну спрямованість процесу навчання: набуття дитиною знань і вмінь та педагогічний супровід розвитку її особистості. Акцент саме на ці засади допомагає виховувати людину цілісно та підбирати індивідуальний підхід до кожного, спираючись на вікові особливості дітей.

Проблема використання ідей вільного виховання особистості для розвитку її почуттєвої сфери знаходяться в полі уваги вітчизняних та зарубіжних педагогів. Питання розвитку творчих здібностей учнів засобами вальдорфської педагогіки розкриті в дослідженнях Г. Апостолової, С. Головіної, методики систематичних спостережень за розвитком дитини розкриті в наукових розвідках Л. Берхгаут, розгляд вальдорфської педагогіки як інноваційної моделі предметного навчання в школі здійснено в публікаціях Н. Абашкіної, К. Баханова, Д. Бикова, як засіб гуманізації освіти її розглядають Є. Анцибор, О. Воленшчак, особливості виховання вільної особистості вивчалися В. Мітюхіною, О. Передерій, науково-педагогічні основи навчально-виховного процесу в сучасній школі за ідеями вальдорфської педагогіки вивчалися Л. Литвин та О. Іоновою, питання здоров'язбереження учнів вальдорфських шкіл розглядалися в дослідженнях С. Гозак, О. Лукашенко, О. Язловецької та ін.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень доводить, що на сьогодні маловивченим залишаються питання системного, комплексного розвитку сфери почуттів учнів у процесі трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки як цілісного педагогічного явища.

Мета методичних рекомендацій – на основі цілісного наукового аналізу визначити теоретико-методичні засади та, обґрунтувати цілісну методику розвитку сфери почуттів учнів на уроках трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки.

Практичне значення методичних рекомендацій визначається розробкою та впровадженням у практику освітньої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів методики розвитку сфери почуттів учнів на уроках трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки. Матеріали рекомендацій можуть бути використані при укладанні освітніх програм, навчально-методичної літератури з трудового навчання у загальноосвітніх навчальних закладах.

1. Змістова характеристика поняття «розвиток сфери почуттів особистості учня»

Державним стандартом базової середньої освіти (2020) задекларовано необхідність, відповідно до ситуацій та з опорою на соціокультурні реалії, особливості міжкультурної комунікації, формування в учнів наскрізних для всіх ключових компетентностей умінь ефективно виражати почуття (мовна компетентність), усвідомлювати особисті почуття та відчуття (соціальна та громадянська компетентності), прагнення до вираження й розвитку власних почуттів культурно-мистецькими засобами (культурна компетентність).

Серед засад державної політики у галузі освіти Законом України «Про освіту» (2021) визначено її зв'язок із національною та світовою історією, національними традиціями та культурою, декларується свобода вибору суб'єктами освітньої діяльності форм, видів та шляхів набуття освіти, освітніх програм та закладів. Навчально-виховний процес в ЗЗСО спрямовується на формування в учнів почуттів милосердя доброти, турботи, толерантності, справедливості, поважного ставлення до сімейних цінностей та відповідальності за власні дії (Закон України «Про повну загальну середню освіту», 2021).

Метою теоретичного дослідження на початковому етапі його здійснення стало розкриття та уточнення структури та сутності таких ключових його понять як «розвиток», «почуття», «трудове навчання», «засоби», «вальдорфська педагогіка», якими визначається зміст понятійного конструкту «розвиток сфери почуттів учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки».

У контексті проведеного нами дослідження під поняттям «розвиток людини» розуміємо незворотні закономірні зміни особистості, появу, під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників кількісних змін, нових її якісних перетворень щодо навченості, вихованості, освіченості в напрямку їхнього поетапного зростання, зміцнення, синтезу та стабілізації у цілісній, завершеній

особистості.

Розглядаючи в нашому дослідженні поняття «почуття», ми керуємося тим, що воно є однією із форм переживання особистістю свого відношення до явищ та предметів дійсності, до себе, інших людей, які вирізняє власна стійкість та стабільна мотиваційна значущість (Родинно-сімейна енциклопедія, 1996, с. 304; Гончаренко, 2011, с. 371). Природа почуттів полягає, за психологічним словником-довідником (Приходько, 2012, с. 136), у переживаннях людини, обумовлених задоволенням або незадоволенням власних духовних потреб.

Почуття формуються, за Українським педагогічним енциклопедичним словником, 2011, с. 371), у діяльності людини, мають тісний зв'язок з процесами пізнання нею дійсності. Цілеспрямованість впливу на емоційну сферу дитини обумовлює поступову трансформацію почуттів в стійкі емоційні ставлення, якими характеризується особистість. Створення педагогом виховних ситуацій, що викликають певні переживання, сприяє закріпленню виникаючих почуттів у вчинках учнів.

Отже, категорія «*почуття*», як одна із форм переживання особистістю свого ціннісного ставлення до дійсності, самої себе та інших людей, визначається переживаннями людини, обумовленими задоволенням або незадоволенням духовних потреб, здатністю керуватися ідеалами, мотивами та нормами поведінки, що формуються в діяльності людини під виховними впливами суспільних інституцій, поступово трансформуючи почуття в стійкі емоційні характеристики ціннісних ставлень особистості, сприяючи вибудовуванню власних життєвих теорій та висновків, розкриттю унікального особистісно-внутрішнього потенціалу людини.

Аналіз особливостей сучасної вітчизняної та зарубіжної технологічної освіти вказує на поступову історико-педагогічну трансформацію шкільного предмету «Ручна праця» в «Трудове навчання» і далі в курс «Технології», зміст якого для учнів 5–9 класів спрямований на їхній творчий розвиток під час опанування різнобічними технологіями, свідомий вибір майбутньої сфери

навчання і праці. Це потребує вдосконалення методики трудового навчання засобами активних методів та форм його організації з використанням перевіреного освітньою практикою багаторічного досвіду технологічної освіти.

Розглядаючи в контексті теми дослідження поняття «засоби», ми виходимо з того, що воно, за Сучасним тлумачним словником української мови (2006, с. 270), означає спеціальну дію, що дає змогу щось зробити, досягти чого-небудь або виступає знаряддям в якійсь справі, діяльності.

Вивчення структури та змісту поняття «засоби навчання» дає нам змогу визначити його як спеціально створені штучні або природні дії, інформаційні та матеріальні об'єкти освітнього середовища для викладання учителів та учіння учнів, спрямовані на створення умов досягнення поставлених освітніх цілей у різних педагогічних ситуаціях із використанням багатоваріантних методів, організаційних форм за панівною в суспільстві освітньою парадигмою.

Вальдорфську педагогіку, як засіб становлення та розвитку інтелекту, волі та почуттів, у психолого-педагогічній науці найчастіше пов'язують із альтернативними освітніми філософськими гуманістичними ідеями глибокого розуміння вихованців, розглядаючи дитинство як процес неперервного особистісного зростання та саморозвитку на засадах цілісного підходу до духовного, психічного та тілесного розвитку особистості (Мітюхіна, 2008).

Цілісний підхід у вальдорфській педагогіці до проблем виховання, навчання та розвитку особистості дитини має витoki в історії світової педагогіки в гуманістичних традиціях Платона, Арістотеля, Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін. мислителів та педагогів. Автором вальдорфської педагогічної системи на початку ХХ століття став Р. Штайнер, яким були запропоновані методи і прийоми виховання та навчання шляхом розвитку духовних, тілесних та душевних чинників становлення людини, впливаючи на її почуття, розум та волю (Краних, 2008). Поява вальдорфської педагогіки була обумовлена пошуком педагогічних систем, зорієнтованих на становлення та розвиток творчої, активної, високоморальної й адаптивної особистості, формування в неї

здатності до життєвої самореалізації згідно вікових потреб та особливостей розвитку.

Провідною метою створення вальдорфських шкіл є орієнтація на соціально-світоглядне та професійне самовизначення особистості учня завдяки усвідомленню власної відповідальності та свободи, всебічному вільному розвитку за потенційними можливостями та віковими тенденціями людини. За філософією вальдорфської педагогіки, розвиток дитини повинен відтворювати еволюцію суспільства, набуваючи знань і вмінь за чітко визначними етапами, до яких організм дитини має бути підготовлений попереднім навчанням та розвитком.

Аналіз концептуальних засад *вальдорфської педагогіки* дає нам змогу зробити висновок про цілісно-гуманістичну зорієнтованість цієї альтернативної антропософської освітньої системи, спрямованої на поетапний розвиток інтелекту, волі та почуттів, починаючи від чуттєвого сприйняття довкілля, через реалізацію здібностей у внутрішньо-духовному вимірі, до сформованості ідеалів, цінностей та відкриття власної індивідуальності шляхом глибокого розуміння вихованців у їхньому неперервному особистісному зростанні на засадах цілісного підходу до розвитку духовних, душевних та тілесних чинників, результатом чого є соціально-світоглядне становлення та професійне самовизначення активної, творчої, адаптивної та високоморальної особистості, здатної до самореалізації, відповідно до вікових потреб та особливостей розвитку.

За результатами вивчення компонентного складу понятійного конструкту *«розвиток сфери почуттів учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки»* нами сформульоване його авторське визначення як незворотні закономірні зміни особистості щодо переживань ціннісного ставлення до дійсності, самої себе та інших в напрямку поетапного зростання у стійкі емоційні характеристики ціннісних особистісних ставлень, починаючи з чуттєвого сприйняття довкілля, через реалізацію здібностей у внутрішньо-духовному вимірі, до сформованості ідеалів,

цінностей та відкриття власної індивідуальності шляхом глибокого розуміння вихованців у їхньому неперервному особистісному зростанні на засадах цілісного підходу до розвитку духовних, душевних та тілесних чинників, забезпечуючи вибудовування під час опанування різнобічними технологіями власних життєвих теорій та висновків, розкриття внутрішнього особистісного потенціалу людини та свідомий вибір майбутніх сфер навчання і праці.

2. Вальдорфська педагогіка як засіб розвитку сфери почуттів учнів на уроках трудового навчання

Неперервне оновлення сфери соціального розвитку України в напрямку її демократизації обумовлює суттєві зміни в філософії сучасної освіти, її цілях, завданнях, методах організаційних формах та засобах. Впровадженню європейських освітніх стандартів сприяє пошук альтернативних форм гуманістичної філософії освіти, орієнтованих на створення освітніх ситуацій творчого спільного опанування вітчизняними та світовими цінностями, в яких становлення інтелектуальної, почуттєвої та вольової сфер розвитку людини відбувається через особистісні переживання.

Концепція Нової української школи потребує оновлення змісту технологічної освітньої галузі на засадах формування в учнів умінь висловлювати та тлумачити почуття у спілкуванні рідною та іноземними мовами, самостійно висловлювати почуття за допомогою засобів мистецтва, демонструючи обізнаність та самовираження у культурній сфері (Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи, 2016). Це потребує удосконалення теорії і методики трудового навчання на засадах аналізу її напрямів у зарубіжній педагогічній думці, зокрема *розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів засобами вальдорфської педагогіки* з метою поетапного перетворення особистісних переживань ціннісного ставлення до дійсності, самих себе та інших в напрямку формування стійких емоційних характеристик, ціннісних особистісних ставлень, починаючи з чуттєвого

сприйняття довкілля, через реалізацію здібностей у внутрішньо-духовному вимірі, до сформованості ідеалів, цінностей та відкриття власної індивідуальності.

Вальдорфська педагогіка є важливою складовою цілісного підходу до навчання, виховання та розвитку дитини в історії світової педагогічної думки. Вона є цілісною сукупністю методів та організаційних форм виховання, заснованих на антропософському розумінні шляхів розвитку людини на засадах цілісної взаємодії духовних, соціальних та тілесних чинників з метою створення передумов досягнення справжньої духовної свободи людини (Гончаренко, 2012, с. 64; Жадан, 2018, с. 14).

Спираючись на гуманістичні погляди відомих просвітителів та мислителів минулого, автором так званої вальдорфської педагогічної системи став Рудольф Штайнер (1861–1925), яким у 1919 році був розроблений та втілений проєкт діяльності школи для дітей та працівників фабрики Вальдорф-Асторія у Штутгарті (Німеччина), який містив методи та прийоми навчання, виховання та розвитку людини на засадах цілісної взаємодії духовних, душевних та тілесних чинників впливу на почуття, волю та розум для розвитку закладених у дитинстві здібностей (Передерій, с. 154). З того часу освітні заклади, що працюють за педагогічною концепцією Р. Штайнера, отримали назву вальдорфські (Stainer, 1990-1992).

Антропософський підхід до виховання розглядає педагогіку як «пізнання, викликане любов'ю до людини». Методика навчання розглядається ним, як живе життя, зароджене в педагогах завдяки живим переживанням особистого взаємозв'язку з усім світом. Антропософське вчення розуміється та представляється Р. Штайнером як освітня інституція (Steiner, 1973).

До вальдорфського педагогічного середовища, що відповідає психологічній структурі особистості, включається все, що сприяє формування сприйняття дитини: соціальні реалії, кольори, звуки, форми та ін. (Крижко, с.42). У викладанні праці та предметів естетичного циклу провідною

установкою виступає формування в учнів досконалості, вправності, що гарантує виховання у здобувачів віри у власні сили та впевненості.

З набуттям Україною незалежності, запровадженням ідей демократизації соціально-економічної сфери суспільства, почали з'являтися перші вітчизняні вальдорфські школи, побудовані на загальнолюдських та національно-культурних цінностях. Цьому сприяв пошук педагогічною громадськістю шляхів оновлення змісту, методів та організаційних форм діяльності закладів освіти, зосереджуючи увагу на становленні творчої, активної, адаптивної та моральної особистості дитини, здатної до успішної життєвої самореалізації. Як зазначає О. Передерій (2017, с. 154), перехід до моделі навчання за вальдорфською педагогікою потребує суттєвої переоцінки та переосмислення педагогічними працівниками змісту та методів діяльності закладу освіти.

Трудове навчання, як невід'ємна складова вальдорфської школи, базується на концептуальних засадах цілісного особистісного підходу, за яким психічна структура людини проявляється у взаємодії та єдності інтелектуальної, емоційно-почуттєвої та вольової її сфер, які спираються та пов'язані з фізіологічними системами тілесної організації людини (Steiner, 1992).

Заняття ручною працею та ремеслами у вальдорфській школі мають статус академічної галузі, елементи якої залучені, на засадах міжпредметної інтеграції, у вивчення інших шкільних предметів (образотворче мистецтво, природознавство, ліплення та ін.). Такий підхід сприяє ціннісно-емоційному формуванню в учнів на уроках трудового навчання цілісних уявлень про роль праці у житті людини, розвитку рухової координації та моторики як основи формування інтелектуальної, емоційно-почуттєвої та морально-вольової сфер людини (Бужин, 2021, с. 47).

Програми з трудового навчання вальдорфської школи створюються за принципом поступового ускладнення трудових завдань для учнів. Під час опанування кожним новим технологічним процесом обов'язково закріплюються та застосовуються раніше набуті знання, вміння та навички,

сприяючи систематичному і послідовному опануванню навчальним матеріалом. З метою врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів трудове навчання орієнтується на внутрішні закони розвитку дитини, передбачаючи, наприклад, паралельні та додаткові види трудових завдань для учнів, які працюють у швидкому темпі (Бужин, с. 50).

Розвиток сфери почуттів учнів, на засадах теорії антропософського виховання та розвитку Р. Штайнера (1990, 1991, 2011), виходить із самої природи дитини, розуміння виховання як засобу приведення людини до її духовних витоків, необхідності розвитку, виходячи з природи дитини, що має здійснюватися за трьома циклами, кожен із яких триває сім років: від народження дитини до 7 років – перше семиліття; від 7 до 14 років – друге; від 14 до 21 року – третє.

В ході першого семиліття, що відбувається під гаслом «Світ добрий», трудове навчання і виховання переважно здійснюється методами наслідування. Реалізуючи зміст навчання та виховання засобами прикладу, розвиток дитини до 7-річного віку визначається тріадою «ходити-говорити-мислити». Вільна гра, як рушійна складова розвитку дітей цього віку, сприяє чуттєвому поринанню дитини у світ фантазування, формуючи в головному мозку нові нейронні зв'язки, що стануть у подальшому старшому віці основою креативного мислення людини. Вільне виховання в перші сім років життя дитини здійснюються за певними правилами, що вводять діяльність педагога у певні рамки: не можна говорити дитині «ні», не робити заборон та зауважень, приймаючи особистість дитини такою, якою вона є (Вікторова, Цина, 2021а, с. 31).

У друге семиліття (від 7 до 14 років) здійснюється трудове навчання та виховання життєвих компетентностей під гаслом «Світ прекрасний». Засобами предметної та обраної трудової діяльності в учнів за експресивними методиками здійснюється розвиток чуттєвих (евритмія, творчі проєкти), інтелектуальних та фізично-вольових сил (активний рух, заняття декоративно-ужитковими та прикладними ремеслами, працею в побуті та ін.). Через трудове

навчання ремеслам, зміст яких є синхронним до почуттєвого, душевного та фізичного стану дітей цього віку, інтегруються предмети та епохи розвитку людства:

- 1 клас: навчання за епохою казок та прообразів, використовуючи евритмію, ручні види праці (в'язання спицями);
- 2 клас: навчання за епохальними засобами легенд та чудес, подовжуючи опанування ручні види праці з плетення гачком та вишивання;
- 3 клас: формування критичного мислення, вивчення стародавніх ручних ремесел, реалізація проєкту з будівництва будинку;
- 4 клас: навчання вишивці хрестиком, створенню власних орнаментальних композицій, пошиття текстильного виробу, оздобленого вишивкою;
- 5 клас: виконання робіт із деревом з допомогою ножа, пили, рашпіля та скобеля;
- 6 клас: робота з обробки деревини з допомогою стамесок, виготовлення ложок;
- 7 клас: вивчення основ інженерії шляхом виготовлення механічних іграшок, які функціонують за законами рівноваги, містять коліщаті та кривошипні механізми, виготовлення різьблених виробів, вивчають особливості пошиття виробів із тканини та опановують елементами самозарадності в побуті (Вікторова, Цина, 2021а, с. 31)

Третє семиліття (від 14 до 21 року) передбачає трудове навчання за гаслом «Світ істинний», подальший розвиток критичного мислення, навчаючись у школі до 12 класу та пробуючи власні сили у різних галузях життєдіяльності людини для визначення напрямку свого становлення як особистості. Пошук себе за різними напрямками трудового навчання для здійснення свідомого та відповідального вибору сфери майбутньої трудової діяльності чи освіти включає:

- 8 клас: виготовлення учнями атрибутів для постановки великої вистави, виготовлення табуретів на уроках ремесла з використанням

механізованого та верстатного електрифікованого обладнання, опановують у шкільних майстернях обробкою металу (міді), каменю (вапняку), лозоплетінням, виконанням картонажних робіт, проходять виробничу та сільськогосподарську практику;

- 9 клас: опанування сучасними проблемами технічного прогресу, продовження опанування столярною справою;

- 10 клас: проба сил учнями у виготовленні керамічних виробів;

- 11 клас: опанування політурною справою;

- 12 клас: вільні імпровізації у вивчених видах трудової діяльності людини (Вікторова, Цина, 2021а, с. 31–32).

Ключовою фігурою вальдорфської педагогіки виступає учитель. Супроводжуючи освітню діяльність учнів упродовж тривалого періоду навчання, класний керівник виступає для них авторитетною особистістю. Поступово до команди педагогів у вальдорфській школі приєднуються вчителі-предметники.

Вважаємо дуже добрим, коли вчитель вальдорфської школи на засадах розуміння антропософської теорії розвитку дитини вільно використовує у процесі трудового навчання певні мистецькі навички у різних видів ремесел, має високий рівень культури, широкі кругозір та коло інтересів, знає особливості становлення та розвитку української та різних культур світу, здійснює в освітньому процесі зв'язок навчального матеріалу з національними цінностями (Вікторова, Цина, 2021b, с. 79).

3. Діагностика розвитку сфери почуттів учнів у процесі трудового навчання

Впровадження в ЗЗСО концепції Нової української школи передбачає формування в учнів засобами предметних компетентностей ключових наскрізних умінь із висловлювання та тлумачення власних почуттів у спілкуванні, самостійного висловлювання почуттів засобами мистецтва,

виявляючи самовираження та обізнаність у сфері культури (Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи, 2016).

Методика діагностики розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів має бути відповідною меті дослідження, враховувати вікові особливості учнів, бути недовготривалою, не вимагати від учнів для участі у заходах із діагностики значних вольових зусиль та повинна відповідати вимогам надійності, за існуючими психодіагностичними професійними стандартами, що обумовлюють узгодженість отримуваних результатів вимірювань завдяки багаторазовому використанню діагностичних методів для оцінювання навчальних досягнень учнів ЗЗСО, що забезпечують достатню повноту та достовірність отримуваних результатів вимірювання показників розвитку сфери почуттів.

Для визначення складових елементів почуттєвої сфери особистості та їхньої характеристики існуючі стандартизовані опитувальники нами поділені на три групи:

1. Діагностика здатності чуттєвого сприйняття довкілля.
2. Вимірювання особливостей реалізації здібностей у внутрішньо-духовному вимірі.
3. Оцінювання сформованості ідеалів, цінностей та розкриття власної індивідуальності.

Результати опитувань виражаються ступенем розвитку почуттів, їхнім профілем та якісними характеристиками індивідуального прояву почуттів.

Перейдемо до розгляду критеріїв, показників та рівнів розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів. Визначаючи критерії як набори якісних характеристик (Локшина, 2002, с. 41), якими оцінюються суттєві ознаки явищ педагогіки (Галімов, 2004, с. 93; Шевчук, 2002, с. 43), критерії розвитку сфери почуттів нами визначаються як міра сформованості її компонентів за показниками рівнів навчальних досягнень учнів та важливих для цього якостей особистості.

Обґрунтування критеріїв розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання нами здійснено на засадах задекларованих у

Діагностичні методики розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів

Компоненти структури сфери почуттів та їх характеристика		Діагностичні методики
Здатність чуттєвого сприйняття довкілля	Зміст та динаміка ситуативних емоцій Короткочасні ситуативно-емоційні почуття: радість, смуток, обурення та ін.	Опитувальник САН
	Емоційні ставлення	
	Переживання відносно задоволення власних духовних потреб Абстрактні почуття: духовність, справедливість	Анкета оцінки духовного розвитку особистості
	Ознаки вияву почуттів: афекти, прагнення, настрої	Методика «Самооцінка індивідуальних особливостей» (СІО)
	Зміст вияву почуттів: етичні, соціальні, моральні почуття	Виявлення схильності до емпатії
	Стійкі почуття: переконання, повага, любов	Опитувальник «Шкала базових переконань про світ» (WAS)
Особливості реалізації здібностей у внутрішньо-духовному вимірі	Інтерес до сфер трудової діяльності	Карта інтересів;
	Соціальні почуття: усвідомлення власних потреб, інтересів щодо різних видів діяльності	Анкета інтересів.
	Інтерес до навчальних предметів і діяльності у позаурочний час	Анкета «Що нам цікаво?»
Сформованість ідеалів, цінностей та розкриття власної індивідуальності	Ціннісні орієнтації	Тест «Як ти ставишся до навчання в школі?»
	Мотиваційна значущість	
	Естетичні почуття: здатність керуватися категоріями естетики	Методика І. Волкова з виявлення нахилів та здібностей учнів у позаурочній пізнавальній діяльності
	Конкретні почуття: ставлення до творів мистецтва, конкретних людей	
	Здатність керувати ідеалами, мотивами та нормами поведінки	
	Моральні почуття: переконання, погляди, ставлення до себе і суспільства	Опитувальник суб'єктивного ставлення школяра до діяльності, самого себе та оточуючих
	Ставлення до дійсності, людей та до себе	
	Узагальнені почуття: ставлення до людства, мистецтва	

Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти (2011) та Державному стандарті базової середньої освіти (2020) компетентнісному,

діяльнісному, особистісно орієнтованому методологічних підходах та за гуманістичним та емпатійним підходами альтернативної філософської освітньої системи вальдорфської педагогіки Р. Штайнера (Steiner, 1973, 2011).

На підставі аналізу освітніх документів, сучасних досліджень у теорії та методиці трудового навчання й технологій нами визначена структура процесу розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання, яка містить: ціле-мотиваційну складову, що характеризує мету та завдання розвитку сфери почуттів, потреби і мотиви розкриття їхньої власної індивідуальності; змістовий компонент, що включає чуттєві сприйняття, здібності учнів у внутрішньо-духовному вимірі, ідеали, цінності; операційно-діяльнісний складник, спрямований на подолання егоцентричних особистісних тенденцій, перетворення власних почуттів учнів шляхом інтеріоризації переживань інших, викликаючи появу почуття співпереживання; контрольо-результативний компонент визначає обов'язкові конкретні та загальні результати розвитку сфери почуттів учнів, окреслює засоби їхньої діагностики та оцінювання.

Діагностування проявів сфери почуттів учнів за ціле-мотиваційним критерієм нами здійснювалося та засадах вивчення: 1) ставлення учнів до дійсності, людей та до себе, за представленим у додатку В Опитувальником суб'єктивного ставлення школяра до діяльності, самого себе та оточуючих (Психологу для роботи. Діагностичні методики, с. 588–592); 2) переживань відносно задоволення власних духовних потреб, абстрактних почуттів духовності та справедливості, за анкетною оцінкою духовного розвитку особистості (Помиткін, 2013, с. 125–126).

Діагностування розвитку сфери почуттів учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання, за змістовим критерієм нами проводилося в ході вивчення: 1) змісту та динаміки ситуативних емоцій, короткочасних ситуативно-емоційних почуттів (радість, смуток, обурення та ін.) та емоційних ставлень за опитувальником САН (Самооцінка учня, 2004); 2) ознак вияву почуттів (афекти, прагнення, настрої), за представленою в додатку Ж методикою

«Самооцінки індивідуальних особливостей» (СІО) (Психологу для роботи. Діагностичні методики, 2012, с. 391–400); 3) змісту вияву етичних, соціальних, моральних почуттів, за методикою виявлення схильності до емпатії (Психологу для роботи. Діагностичні методики, 2012, с. 118–120); 4) стійких почуттів переконання, поваги, любові, за опитувальником «Шкала базових переконань про світ» (WAS) (Шкала базових переконань про світ, 2022).

Перевірка розвитку сфери почуттів учнів за операційно-діяльнісним критерієм нами здійснювалася в ході дослідження: 1) інтересів учнів до сфер трудової діяльності, за Картою інтересів (Психологу для роботи. Діагностичні методики, 2012, с. 368–120); 2) соціальних почуттів з усвідомлення власних потреб, інтересів щодо різних видів діяльності, за Анкетою інтересів (Профконсультационная работа со старшеклассниками, 1980); 3) інтересу учнів до навчальних предметів і діяльності у позаурочний час, за Анкетою «Що нам цікаво?» (2020).

Сфери почуттів учнів 5–9 класів досліджувалися, за контрольно-результативним критерієм, з урахуванням рівнів навчальних досягнень учнів у трудовому навчанні за: 1) Тестом «Як ти ставишся до навчання в школі?» (2005, с. 30); 2) Методикою І. Волкова з виявлення нахилів та здібностей учнів у позаурочній пізнавальній діяльності (Рутковська, с. 101).

За результатами вивчення вимог Державного стандарту базової середньої освіти (2020) до ознак розвиток сфери почуттів учнів 5–9 класів та за Українським педагогічним енциклопедичним словником (2011, с. 371) встановлено, що цей процес характеризується чотирма рівнями їхнього прояву: початковий (визначається готовністю учнів передавати власні почуття та думки у словесній формі, розповідати про своє самопочуття з використанням простих кліше та мовних засобів, інтерпретуючи своє ставлення до дійсності); середній (характеризується здатністю учнів ефективно виражати почуття та ідеї відповідно до ситуації у письмовій формі, детально описуючи власний досвід, ідеї, почуття та події у формі простого зв'язаного тексту та виражати свої емоції та почуття різними технологіями проєктування та виготовлення виробів,

застосовувати ці засоби окремо чи у поєднанні); достатній (обумовлений здатністю коментувати власні почуття через виконані проєктно-технологічні завдання, враження від набутого досвіду, детально відповідаючи на коментарі, зважаючи на почуття і думки інших осіб, пояснювати їхні почуття та визнавати їхнє право на вираження власних почуттів, аналізувати вплив виражальних засобів на емоційно-естетичне сприйняття трудової діяльності); високий (визначається здатністю зважати у своїй поведінці на емоції та почуття інших осіб, поступовою трансформацією почуттів у стійкі емоційні характеристики ціннісних ставлень особистості, сприяючи вибудовуванню власних життєвих теорій та висновків, розкриттю унікального особистісно-внутрішнього потенціалу людини).

4. Особливості розвитку сфери почуттів учнів 5-9-х класів засобами вальдорфської педагогіки в трудовому навчанні

Специфіка особливостей оновлення трудового навчання учнів 5-9 класів сучасних закладів загальної середньої освіти потребує від вчителів знань вікових особливостей дітей, понять психолого-педагогічних особливостей формування у школярів пізнавальних інтересів, врахування сенситивних періодів розвитку школярів цього віку. Це все необхідно для підвищення їх особистісно-прагматичної, соціальної та пізнавальної мотивації у трудовому навчанні (Загальна психологія, 2012, с. 341-342).

Поява вальдорфської педагогічної системи була обумовлена пошуком педагогічних систем, зорієнтованих на становлення та розвиток творчої, активної, високоморальної й адаптивної особистості, формування в неї здатності до життєвої самореалізації згідно вікових потреб та особливостей розвитку.

Коли мова йде про безпосередній розвиток почуттів у дітей середнього шкільного віку засобами вальдорфської педагогіки на уроках трудового

навчання, то варто враховувати ряд особливостей, на основі яких вибудовується програма трудового навчання. А саме: вікові особливості дітей; врахування темпераменту учнів; важливість прикладного значення роботи; врахування сезонної діяльності; врахування ритмів та ритуалів на уроках; свобода творчого процесу.

Перед тим, як актуалізувати вікові особливості учнів 5-9 класів, варто пригадати ці нюанси у дітей молодшого віку, бо саме це буде здоровий фундамент для подальшого розвитку дітей. Якщо аналізувати вікові періоди з огляду концепції семиріч, то три перших з них можна озаглавити в такий спосіб: перше семиріччя – «світ добрий»; друге семиріччя – «світ красивий»; третє семиріччя – «світ правдивий».

У 9 років дитина переживає важливий етап розвитку, коли вона починає відчувати свою самостійність. Зокрема на уроках трудового навчання діти знайомляться зі стародавніми ремеслами, в'яжуть гачком шапки, завершальний річний проект – будівництво будинку.

У період навчання у 5-9 класах учні знаходяться у настрої «світ красивий» до 14 років і з 15 (8-9 класи) уже в настрої «світ правдивий».

Опишемо більш детально вікові та психічні особливості учнів 5-9 класів та зазначимо як та чи інша діяльність може підтримувати та розвивати сферу почуттів.

5 клас. В основному це діти близько 10-11 років. У цей період у дітей уже сформовані кістки зап'ястя і вони можуть починати роботу з деревом. Діти знайомляться з чотирма інструментами для обробки деревини (пила, ніж, рашпіль, скобель) та виготовляють різноманітні вироби. За рахунок різноманітних інструментів та технік, учні можуть проявити творчість та креативність, навчитись художньо та мистецьки оформлювати свої вироби, отримувати досвід та вдосконалювати його.

6 клас. В цей період більшість учнів починають входити в пубертат і в тілі та психіці відбувають значні зміни. У дітей міняється поведінка, вони стають більш критичними та категоричними, різниця між дівчатами та

хлопцями стає більш виразною. Учні стають більш закритими до дорослих, не готові йти на прямий контакт та показувати свою натуру, переживають бурхливі емоції, які ще слабо можуть контролювати. Для ефективної взаємодії з дітьми в цьому віці педагоги діють опосередковано, за допомогою змісту програми навчання.

Щодо уроків трудового навчання, то робота набуває більш серйозного та відповідального характеру. На уроках роботи з деревом учні вчаться працювати старескою. При роботі з цим інструментом, особливим акцентом є те, що задіяні дві руки, а також відпрацьовуються навички роботи з лещатами. Класичним виробом з дерева у 6 класі є дерев'яна ложка, а далі вчитель підбирає вироби спираючись на індивідуальні потреби класу та учнів.

На уроках рукоділля діти вчаться працювати з об'ємом та викрійками. Основна робота – це пошиття тварини за власною викрійкою.

7 клас. У цьому віці учні продовжують проходити шляхом статевого дозрівання і на перший план виходить інтенсивний ріст кісток та м'язів. На уроках ремесла діти виготовляють механічні іграшки та різні вироби з противагами, які необхідно збалансувати. Очевидно, що під час виконання таких робіт учням необхідно застосувати знання з фізики та математики. Щоб виріб міг працювати та рухатись важливі точні заміри та чітке дотримання інструкції. Чим більш детальним учні побудують креслення свого виробу, тим ясніше буде йти робота. Під час таких уроків діти знайомляться з основами інженерії.

На уроках рукоділля діти шиють маріонеток та готують лялькову виставу. Також маріонеток можна виробити і з деревини. За рахунок такого виду діяльності діти знайомляться з пропорціями тіла та застосовують знання з механіки.

8 клас. У цей час учні починають свій перехід до 3-го семиріччя, де світ має бути правдивим. Молоді люди починають шукати своє місце у світі та хочуть зайняти активну позицію у ньому.

Ведучий проект 8 класу – це театр. Учні готують виставу, до якої самостійно виготовляють декорації та костюми. Під час репетиції молоді люди можуть пропрацювати свої почуття, переживання, тривоги та сумніви самим ефективним способом.

На уроках трудового навчання учні вивчають нерухомі з'єднання, виготовляють табурети, полиці та інші вироби, які підлягають цій темі. Важливу увагу на уроках вчителі та учні приділяють точності вимірів та презентації виробів. Оцінювання роботи відбувається під час обговорення з учителем.

Також учні вивчають роботу на швейних машинках (механічних та електричних), шують костюми для вистави та виготовляють декорації. Ці процеси організуються за принципом мануфактури. На уроках історії у 8 класі учні проходять теми технічної революції, а на уроках з праці вони втілюють надбанні знання у життя.

9 клас. У цей період більшість учнів долають основний пік статевого дозрівання. Молоді люди потребують біля себе висококваліфікованих вчителів, які будуть допомагати їх розвивати та розширювати сфери їх інтересів.

Окрім навчальної програми учні багато часу приділяють підготовці та презентації індивідуальних проектів за сферами своїх інтересів. На уроках трудового навчання дев'ятикласники знайомляться з картонажною справою та виготовляють книги.

Також в рамках уроків трудового навчання молоді люди вивчають лозоплетіння, роботу з металом та каменем, продовжують вдосконалювати свої навички роботи з деревом, використовують уже більш сучасні електрифіковані інструменти, вчаться обробляти великі масиви деревини.

Друге семиріччя сприяє розвитку внутрішнього життя людини, коли здібності реалізуються у внутрішньо-духовному вимірі на засадах необхідності підтвердження авторитету вчителя, відокремлення себе від світу дорослих,

можливої появи, в наслідок цього, відчуття самотності. В цей період інтенсивно розвиваються уява, пам'ять, логічне мислення, довільна увага, що сприяє розвитку емоційно-вольової та почуттєвої сфери, формуванню ціннісних орієнтацій (Баханов, 2004).

Третє семиріччя життя людини, за вальдорфською педагогікою, характеризується посиленням усвідомлення старшокласниками свого «Я», пошуком ідеалів та формуванням цінностей, відкриттям власної індивідуальності. Можливості пізнання розширюються в результаті виконання конкретних пізнавальних проєктних завдань, сприяючи переживанням та розумінню світу на засадах феноменологічного підходу з уведення та аналізу відповідних понять.

Виходячи з того, що вальдорфська педагогіка завжди дивиться на розвиток дитини, як цілісного організму, бере до уваги розвиток мислення, почуттів та волі, то варто зазначити, що на це впливають і зовнішні обставини. Важливим аспектом розвитку почуттів є те, що вчителі в уроки трудового навчання залучають культурно-національну складову, яка зокрема пов'язана із сезонною діяльністю.

Зокрема, якщо мова йде про *осінь*, то уроки можуть бути пов'язані з різноманітними видами заготовок харчів на зиму, обробкою різних природних матеріалів (вовна, деревина, соломка). *Взимку* робота може бути присвячена підготовці до різдвяних свят, ярмарків, виготовленню різноманітних товарів, прикрас та виконанню проєктів (Вертеп), вишивці, ткацтву, в'язанню, роботі з воском. *Навесні* – розписування писанок, виготовлення вітражів, заготовки сезонних лікарських трав, пошиття одягу. Проходячи колообіг року, учні у кожному класі на різному рівні занурюються у душевні переживання у просторі традицій та культури. У молодших класах більш актуальна безпосередня діяльність, як така.

Однією з важливих особливостей роботи з дітьми є врахування індивідуального підходу та творчої свободи кожного з учнів. Ця мета досягається за рахунок можливості вибору. Учня може пропонуватися вибір

матеріалів, кольорів, форм та варіацій виробів. Завдяки цьому кожен учень в процесі роботи може виразити свою індивідуальність та підібрати для себе той вид роботи, який відповідає його рівню вправності. В будь-якому випадку вчитель супроводжує цей процес та направляє його. Окрім того, вчитель може зайняти активну позицію щодо вибору учня та запропонувати йому той чи інший варіант роботи, з огляду на його потреби.

Аналіз особливостей розвитку сфери почуттів учнів на уроках трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки дає нам змогу зробити висновок про цілісно-гуманістичну зорієнтованість цієї альтернативної освітньої системи, яка ґрунтується на засадах антропософії та спрямована на поетапний розвиток інтелекту, волі та почуттів, починаючи від чуттєвого сприйняття довкілля, через реалізацію здібностей у внутрішньо-духовному вимірі, до сформованості ідеалів, цінностей та відкриття власної індивідуальності шляхом глибокого розуміння вихованців у їхньому неперервному особистісному зростанні на засадах цілісного підходу до розвитку духовних, душевних та тілесних чинників, результатом чого є соціально-світоглядне становлення та професійне самовизначення активної, творчої адаптивної та високоморальної особистості, здатної до самореалізації, відповідно до вікових потреб та особливостей розвитку.

ВИСНОВКИ

Результати розробки методичних рекомендацій засвідчують досягнення її мети та вирішення поставлених завдань, що стало підґрунтям для формулювання таких висновків:

1. Розвиток сфери почуттів учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки нами визначення як незворотні закономірні зміни особистості щодо переживань ціннісного ставлення до дійсності, самої себе та інших в напрямку поетапного зростання у стійкі емоційні характеристики ціннісних особистісних ставлень, починаючи з чуттєвого сприйняття довкілля, через реалізацію здібностей у внутрішньо-духовному

вимірі, до сформованості ідеалів, цінностей та відкриття власної індивідуальності шляхом глибокого розуміння вихованців у їхньому неперервному особистісному зростанні на засадах цілісного підходу до розвитку духовних, душевних та тілесних чинників.

2. Вальдорфська педагогіка розуміється нами як цілісно-гуманістична альтернативна антропософська освітня система, спрямована на поетапний розвиток інтелекту, волі та почуттів, починаючи від чуттєвого сприйняття довкілля, через реалізацію здібностей у внутрішньо-духовному вимірі, до сформованості ідеалів, цінностей та відкриття власної індивідуальності шляхом глибокого розуміння вихованців у їхньому неперервному особистісному зростанні на засадах цілісного підходу до розвитку духовних, душевних та тілесних чинників, результатом чого є соціально-світоглядне становлення та професійне самовизначення активної, творчої, адаптивної та високоморальної особистості, здатної до самореалізації, відповідно до вікових потреб та особливостей розвитку.

3. Для діагностики розвитку сфери почуттів учнів на уроках трудового навчання були обґрунтовані критерії (ціле-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольний-результативний) та рівні (високий, достатній, середній і початковий), які характеризують кількісні та якісні ознаки цього процесу.

4. Розвиток почуттів у дітей середнього шкільного віку засобами вальдорфської педагогіки на уроках трудового навчання потребує враховування ряду особливостей, на основі яких вибудовується програма трудового навчання: вікові особливості дітей; врахування темпераменту учнів; важливість прикладного значення роботи; врахування сезонної діяльності; врахування ритмів та ритуалів на уроках; свобода творчого процесу.

Перспективними напрямками наступних досліджень вважаємо шляхи розвитку емоційної, вольової та інтелектуальної сфери учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання засобами вальдорфської педагогіки, дослідження

питань розвитку сфери почуттів учнів у процесі самоосвітньої, позаурочної, позакласної та позашкільної діяльності з трудового навчання та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анкета для учнів «Що нам цікаво?». URL: <https://ru.osvita.ua/school/method/psychology/1154/> (дата звернення: 13.11.2023).

2. Бужин О. В., Іонова О. М., Лупаренко С. Є. Питання трудового навчання молодших школярів у вальдорфській школі. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2021. № 51. С. 44–56.

3. Вікторова П., Цина А. Вальдорфська педагогіка як засіб розвитку сфери почуттів учнів у процесі трудового навчання. *Ukrainian professional education = Українська професійна освіта: науковий журнал* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021а. Вип. 9–10. С. 29–34. DOI <https://doi.org/10.33989/2519-8254.2021.9-10.263517>

4. Вікторова П. Цина А. Вимоги до підготовки вчителя трудового навчання на засадах вальдорфської педагогіки. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи*: тези. доп. XI міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 25–26 листопада 2021 р.). Хмельницький: ХНУ, 2021б. С. 78–79.

5. Галімов А. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом: монографія. Хмельницький: Національна Академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2004. 376 с.

6. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця : Вінниця, 2008. 278 с.

7. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.

8. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.

9. Державний стандарт базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL:

<https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoi-serednoi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 03.10.2023).

10. Жадан Л. В., Жадан В. П. Педагогічний словник. Харків : Вид. група «Основа», 2018. 144 с.

11. Загальна психологія : підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2012. 463 с.

12. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 13.10.2023 р.).

13. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення 02.09.2023 р.).

14. Краних М. Антропософские основы вальдорфской педагогики. Киев : Генеза, 2008. 277 с.

15. Крижко В. В. Теорія та практика менеджменту в освіті : навчальний посібник. Київ : Освіта України, 2005. 256 с.

16. Локшина О. І. Контроль та оцінка успішності учнів у школах Західної Європи. Київ: КМІУВ ім. Б. Грінченка, 2002. 52 с.

17. Передерій О. Л. Вальдорфська педагогіка як гуманістично орієнтована система навчання та виховання школярів. *Науковий огляд*. 2017. № 4 (36). С. 1–8.

18. Помиткін Е.О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості : посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.

19. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. 328 с.

20. Профконсультационная работа со старшеклассниками. Киев: Рад. школа, 1980. 160 с.

21. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / Уклад. М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. Ужгород : Видавництво Олександра Гаркуші, 2012. 616 с.

22. Родинно–сімейна енциклопедія. Авт кол. В. М. Благінін, Н. І. Белкіна та ін.; за заг. ред. Ф. С. Арвата. та ін. Київ: 1996. 438 с.

23. Рутковська О. М. Методика організації позаурочної роботи учнів з трудового навчання: дис. ... докт. філософії: спеціальність 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 306 с.
24. Самооцінка учня / Упор. С. Максименко, Н. Шевченко, О. Главник. Київ: Главник, 2004. 112 с.
25. Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2006. 832 с.
26. Тест «Як ти ставишся до навчання в школі?». *Психологічна газета*. 2005. № 20(44), жовтень. С. 30.
27. Шевчук Л. Критерії визначення рівнів професійної компетентності викладачів професійної школи. *Педагог професійної школи*: зб. наук. пр.; редкол. : Н. Г. Ничкало (голова) та ін. Київ: Наук. світ, 2002. Вип. VI. С. 40–44.
28. Шкала базових переконань про світ. URL : https://www.eztests.xyz/tests/ptsd_was/ (дата звернення 09.10.2022).
29. Steiner R. Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik (GA 293). Dornach : Rudolf Steiner Verlag, 1992. 256 s.
30. Steiner R. Anthroposophical leading thoughts : anthroposophy as a path of knowledge : the Michael mystery. London : Rudolf Steiner Press, 1973. 219 p.
31. Steiner R. Die Erziehungsfrage als soziale Frage (GA 296). Dornach : Rudolf Steiner Verlag, 1991. 128 s.
32. Steiner Rudolf. Die Erneuerung der pädagogisch-didaktischen Kunst durch Geisteswissenschaft (GA 301). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1991. 280 s.
33. Steiner R. Erziehungskunst. Methodisch-Didaktisches (GA 294). Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 1990. 216 s.
34. Steiner R. The philosophy of freedom. London: Rudolf Steiner Press? 2011. 231 p.